

## **СПОЖИВАННЯ І СПОЖИВАЦТВО В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

Л.І. Юрченко, д-р філос. наук, проф. (ХНУЦЗУ, Харків)  
А.С. Міносян, канд. іст. наук, проф. (ХДУХТ, Харків)  
О.М. Варипаєв, канд. філос. наук, проф. (ХДУХТ, Харків)

Сучасна епоха вимагає від українського суспільства вирішення задач реформування економіки на основі всебічної інтенсифікації виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, структурної перебудови всього господарського комплексу, форм управління, організації та стимулювання праці. Сьогодні в Україні об'єктивно створилася ситуація, коли економіка не може успішно розвиватися на екстенсивній основі за рахунок залучення дедалі більшого обсягу природних та трудових ресурсів. Це обумовлено як природною вичерпаністю розвіданих ресурсів, зростаючими труднощами їх добування й перероблення, що призводять до загрозливих масштабів забруднення навколишнього середовища, так і несприятливими демографічними процесами, що не дозволяють розраховувати на значний приріст працездатного населення в найближчі роки. Задачі розвитку країни в значній мірі можуть бути вирішені тільки за умов урахування цього діалектичного взаємозв'язку.

Перед українським суспільством гостро постала задача раціонального споживання та використання її ресурсів, як необхідна умова розвитку соціальної системи. Слід виходити з того, що раціональне використання та споживання ресурсів – не тільки основа розвитку економіки, але й необхідний засіб вирішення екологічних проблем захисту навколишнього середовища від забруднення, забезпечення сприятливих умов для праці й відпочинку людини.

Вирішення економічних проблем потребує використання комплексного підходу, який передбачає систему заходів з посилення контролю за природокористуванням та споживанням; здійснення суворого режиму економії сировини, палива, матеріалів із залученням нових техніки і

технології (мембранної, лазерної, плазмової, нано- та ін.), дозволяє не лише успішно вирішувати еколого-економічні задачі, але й нейтралізувати негативний вплив демографічного фактора на темпи прогресивного розвитку суспільства.

Глобальне за своїми масштабами освоєння природних багатств, використання досягнень науки і техніки в інтересах перебудови біосфери не можуть не породжувати кризові соціальні проблеми. У процесі управління ресурсами все частіше виникають екстремальні ситуації, коли стихійні події вириваються з-під контролю, створюючи реальну загрозу суспільству. Ця обставина багаторазово підвищує відповідальність владних структур за раціональне споживання ресурсів, збереження й підтримку екологічної рівноваги в системі «суспільство – природа – ресурси».

Якщо розглянути феномен споживання на рівні індивіда, то можна переконатись в наступному. Зміст терміну «споживання» часто прихований за споживанням знаків і символів, а не просто речей, матеріальних об'єктів. Передчуття та бажання придбання не рідко приносить більше задоволення, ніж сам цей акт. А значить у споживання немає меж. Наївно було б припускати, що воно може бути насичене чи задоволене як на індивідуальному макрорівні, так і на суспільному. Якщо споживання уявляється чимось неприборканим, то лише тому, що є повністю ідеальною практикою, яка не має нічого спільного ні з задоволенням потреб, ні з реальністю. Отже, бажання приборкати споживання або виробити незмінні норми системи потреб навряд чи може бути реалізоване [1].

Споживання засноване на нестачі, на бажанні того, що відсутнє. Сучасний споживач чим більше споживає, тим більше буде бажати споживати і це бажання зберігається також при економічному спаді і навіть при депресії. І в тій мірі, в якій ми є суб'єктами споживацького суспільства, ми будемо бажати недосяжного – тобто задоволення всіх бажань [2].

У такій ситуації закладається «постматеріальний» характер споживацької цінності. Вона включає в себе як матеріальну компоненту у

вигляді самого товару, так і його надбудову, що вказує на символічне вираження товару, що саме і диктує вектор ставлення до даного товару і його власника [3].

По мірі задоволення матеріальних потреб людей, інтерес до споживання має тенденцію до послаблення. Споживач від споживання речей переходить до споживання знаків – престижу, успіху тощо. Практично будь-який продукт або послуга, крім утилітарних властивостей, все більше навантажується символами – багатозначними образами. Символи несуть у собі такі значення, що відображають успіх або здоровий спосіб життя, ідеологічні пристрасті або приналежність певної етнічної групи [4]. Таким чином, товари дедалі більше перетворюються на знаки, а споживання – у маніпулювання знаками, обмеження якому практично не існує. Крім того, споживач потрапляє в залежність від технологічних ланцюгів споживання, коли, отримуючи один товар або послугу, він надалі змушений витратити час і гроші на так зване супровідне споживання. Таким чином, запускається ще один механізм, який підтримує споживацьку гонку. І коли процес споживання захоплює людину цілком, стає центром її життя, виникає явище споживацтва, пов'язане з односторонньою залежністю від речей і нестримним прагненням їх придбати [2].

Якщо вважати споживацтво соціальною патологією, то можна такий стан визначити як «синдром споживацтва» і уявляти як хворобливий, заразний стан пересичення, обтяженості боргами, відчуттям тривоги і спустошеності, як результат впертої погоні за новими надбаннями. Виникає ціла соціокультурна система, де соціальна ідентифікація побудована не у сфері праці та виробництва, а у сфері обсягу і якості споживання.

Зигмунт Бауман стверджує, що споживацтво з'являється тоді, коли споживання бере на себе ту стрижневу роль, яку відігравала раніше праця в суспільстві. На відміну від споживання, що є в першу чергу ознакою окремих людей, споживацтво є, як правило, атрибутом суспільства [1]. Воно є силою, що координує соціальну інтеграцію і формування людських індивідів, а

також відіграє важливу роль у процесах індивідуальної і групової самоідентифікації. Це явище провокує ефект постійної незадоволеності рівнем свого життя.

Сучасними дослідниками іноді вводиться поняття «демонстративне споживання» як агресивну показовість, котра формується значною мірою завдяки механізму моди та реклами, які є невід’ємними складовими масової культури. Саме масова культура сприяє формуванню «брендової реальності», для котрої нормою стає підміна в свідомості споживача товару як споживчої вартості, його маркою або брендом, і створення такого типу споживача, для котрого придбання престижних речей є легітимним критерієм людської гідності [5].

Отже, споживання розглядається як процес соціального конструювання, як індикатор, яким люди повідомляють про своє місце в суспільстві і про свої ціннісні орієнтації. Якщо споживання є важливим та ефективним засобом “виробництва людини” (забезпечення її самореалізації), то споживацтво є викривленою абсолютизацією позитивних тенденцій споживання.

Всі зазначені ознаки феноменів споживання та споживацтва на рівні індивіда можна перенести на макрорівень соціуму. На основі розгляду рис суспільства споживання можна бачити, що Україна також відчуває на собі наслідки споживацької активності в діях населення. Суспільство споживання в Україні має деякі спільні ознаки з іншими країнами, але наявні і деякі особливості, що відображають єдність процесів глобалізації та локалізації в сучасному світі.

Споживацтво, що сформувалося як соціальне відхилення за умов дефіцитної економіки суспільства в нашій країні, справило глибокий руйнівний вплив на всі соціальні інститути, насамперед на освіту, родину, суспільну мораль. Зокрема, родина не справляється з функцією відтворення, освіта недостатньо виконує функцію передачі знань, релігія практично не формує моральних норм (релігійні цінності сприймаються переважно зі

споживацьких позицій, сили містичної сфери все більше застосовуються для утилітарних цілей лікування, досягнення успіху, здобуття бажаного; тобто людина намагається експлуатувати вищі сили для організації буденних справ) [3].

Інституціональні зміни під впливом споживацтва можна розглядати як прояв ознак нового етапу еволюції українського суспільства, нового типу ментальності. Відбувається перебудова в основних ланках суспільства, вони доповнюються різними інституціональними утвореннями (освіта – іншими формами здобуття знань: телебаченням, інтернетом, репетиторством, інструктажами; релігія – сакралізованими вченнями, у яких священне не пов'язується з ім'ям Бога, а існує в раціоналізованій формі; родина – цивільним шлюбом і ін.).

Через нестачу коштів суспільство споживання в Україні існує переважно суб'єктивно, в уяві, а не в реаліях життя, у реальному споживанні. Суспільство споживання в Україні представлене переважно на рівні суб'єктивної репрезентації, оскільки на ментальному рівні типова людина є людиною, яка споживає. Як інституціалізована реальність суспільство споживання в Україні є зародковим і малорозвиненим, оскільки реальні практики споживання не мають масового характеру через відсутність у більшості людей матеріальних можливостей реалізувати свої споживчі інтенції.

У сучасних умовах пандемії та спаду виробництва природним чином зменшується обсяг матеріального споживання, відбувається обмеження споживання звичних об'єктів для забезпечення матеріальних умов комфорту. Тож, якщо західне суспільство споживання ґрунтується на добробуті, то українське – формується в умовах дефіцитності споживання. Споживачам зазвичай необхідно компенсувати відсутність достатку для того, щоб реалізувати, нехай навіть у викривленій формі, деякі важливі тенденції суспільства споживання. Звідси – ірраціональний характер нашого суспільства споживання, що має урізаний, багато в чому віртуальний,

підроблений, симулятивний характер. Важливою властивістю усіченого споживацтва є феномен блокування потреб. Людина не дозволяє собі хотіти те, що виходить за межі її матеріальних можливостей, і вирішує для себе проблему, як зберегти гідність й не витратити грошей більше, ніж може собі дозволити.

Отже, для кризового суспільства може бути прийнятним модифікований варіант суспільства споживання, в якому враховуються такі риси практик споживання, як їх уявний характер, хронічне відставання економічних можливостей людини від її споживацьких сподівань, великий обсяг незадоволеного попиту та ін. У своєму класичному вигляді теорія суспільства споживання може бути застосована для опису практик споживання відносно невеликої частини населення та окремих регіонів західного типу (столиця і деякі райони великих міст) на території України. Для цих груп населення актуальним є завдання формування стриманого споживання. Але більша частина населення живе за іншими стандартами, і споживацтво для неї виступає як латентна якість, що чекає свого виходу за сприятливих для цього умов.

В рамках даного дискурсу про споживацтво і споживання слід звернути увагу на феномен соціальної відповідальності споживання природних ресурсів, що надзвичайно актуалізовано станом сировинно-економічної залежності України.

За умов сучасності очевидним є посилення взаємодії і взаємозалежності матеріального виробництва і природних ресурсів. Подальший розвиток продуктивних сил неминуче пов'язаний із включенням у господарський обіг дедалі більшої кількості природних ресурсів і збільшення навантаження на навколишнє середовище. Використовування природних багатств повністю залежить від рівня розвитку продуктивних сил України і навпаки, наявність відповідних природних умов і ресурсів істотно впливає на розвиток продуктивних сил, прискорюючи або сповільнюючи їх динаміку. Зростання економічного значення природних умов і ресурсів

полягає в тому, що вони виступають не тільки як предмети праці, а і як засоби виробництва.

Ресурси – це запаси, цінність, можливості, засоби. Незважаючи на різні сучасні точки зору про відсутність реального світового ресурсного дефіциту, проблеми споживання природних ресурсів залишаються дуже актуальними. Зокрема мова йде не тільки про мінерально-сировинні ресурси, але і про всі природні ресурси планети: сільськогосподарські, лісові, водні і ін.

Таким чином, у зв'язку з виснаженням природних ресурсів їх подальша розробка і споживання мають стати більш економними та екологічно доцільними. У разі безконтрольного споживацтва деякі види ресурсів можуть зникнути, а процес їх самовідновлення припиниться. Термін відновлення деяких з них становить кілька сотень або навіть тисяч років. Тому природні ресурси та їх раціональне споживання повинні знаходитися під жорстким контролем держави в цілому. Раціональне використання природних ресурсів, не повинне допускати споживацтва, має запобігати можливі шкідливі наслідки діяльності суб'єктів господарювання, підтримувати і підвищувати продуктивність як окремих об'єктів природи, так і природних комплексів в цілому.

За останній період в Україні склалась ситуація, коли велика кількість бюджетоутворюючих підприємств просто перестала фізично існувати або дійшла до стадії банкрутства. Мова йде насамперед про регіони, де практично зупинилась промисловість, яка була основним постачальником робочих місць, базою формування соціальної інфраструктури. Фактично тут відбулося різке скорочення можливостей споживання для самореалізації населення, що знайшло відображення в активній трудовій міграції та падінні рівня життя.

За цих умов питання соціальної відповідальності споживання національних ресурсів перед громадою в Україні є як ніколи актуальними. Посилення соціальної відповідальності споживання, заохочення до соціальної активності є необхідними для створення соціальної солідарності в

країні. Стимулювання участі українського бізнесу у соціальному розвитку громади у площині споживання є надзвичайно важливим, оскільки головним джерелом благодійної допомоги громадянам України є якраз комерційний сектор.

Отже, соціальна відповідальність споживання корисна усім – компанії, державі, суспільству; а реалізація цільових соціальних проектів раціонального споживання є не менш важливою, ніж відрахування до бюджету на соціальні потреби держави.

Виникнення зон екологічного лиха в Україні, цілих регіонів кризових екологічних ситуацій свідчить про те, що не завжди природокористування та споживання природних ресурсів має раціональний характер. Раціональне природокористування повинне забезпечити повноцінне існування і розвиток сучасного суспільства, але в той же час зберегти відновлюваність ресурсу та високу якість середовища проживання людини. Це досягається за умови виключення споживацтва природних ресурсів та завдяки ефективному режимові їх відтворення з урахуванням перспективних інтересів розвитку суспільства.

Через обмеженість самовідновлювальних і компенсаційних функцій біосфери процеси людської діяльності мають відбуватися в суворих рамках згідно із законами розвитку суспільства і природи та законами їхньої коеволюції. Ці закони належить свідомо виконувати під суворим контролем і регулюванням держави, не переходячи у споживацтво. Реалізація згаданих законів відбувається через дотримання відповідних принципів раціонального природоспоживання, під якими розуміються певні економічно обумовлені правила поведінки людини і суспільства в природному середовищі. Дотримання принципів раціонального споживання дозволить розробити заходи з охорони довкілля, відновити порушені взаємозв'язки в екосистемах, запобігти загостренню екологічних ситуацій таких, як наприклад, у сучасних гірських Карпатах та Поліському бурштиноносному регіоні.



У загальному вигляді принципи раціонального споживання у рамках природокористування можуть бути сформульовані наступним чином.

1. Принцип «нульового рівня» споживання природних ресурсів. Цей принцип використовується в багатьох економічно розвинутих країнах для регулювання споживання первинних переробних ресурсів у державному масштабі. Називається він так через те, що за нульовий рівень береться обсяг первинних природних ресурсів, використаних підприємством за попередній рік, а на наступний – перевищення цього рівня споживання обмежується в державному масштабі чітко визначеним коефіцієнтом (це може бути для певних видів ресурсів 2—7 відсотків) [6].

2. Принцип відповідності антропогенного споживання природно-ресурсному потенціалові регіону. Дотримання цього принципу дозволить уникнути порушень природної рівноваги завдяки чітко визначеному збалансованому циклові споживання і відновлення. Порушення законів функціонування природних систем відбувається за умов перевищення рівня антропогенного навантаження через, так зване, переспоживання. Це виражається в надмірній концентрації виробництва у даному регіоні. Протягом багатьох років у практиці територіального планування виходили з того, що собівартість виробництва продукції знижується при збільшенні концентрації виробництва. За цих умов не лише ігнорувались обмежені відновлювальні властивості природно-ресурсного потенціалу регіону; але навіть часто споживання окремих видів ресурсів досягало межі їхньої наявності. Так виникли регіони гострої соціально-екологічної кризи в Україні (Донбас, Придніпров'я).

3. Принцип збереження просторової цілісності природних систем у процесі їх господарського використання та споживання. Цей принцип впливає з найважливіших закономірностей взаємопов'язаності зміни компонентів природи під впливом антропогенного споживання. Вплив людини на окремі компоненти природи та окремі види ресурсів не обмежується змінами лише цих систем. Зміни одного з компонентів

природної системи призводять до змін в інших, а іноді – до зміни якості екосистеми в цілому, як наприклад в ситуації Українського Полісся із деградацією та зникненням малих річок.

4. Принцип збереження природообумовленого колообігу речовин у процесі антропогенного споживання. Природний ресурс, що видобувається людиною із природних систем, пройшовши, врешті-решт, цикл «ресурс – виробництво – споживання», знову повертається у вигляді відходів в екосистеми. Якщо це повернення вписується у природний колообіг, воно не завдає шкоди біосфері, природна речовина поступово асимілюється.

Сутність принципу зводиться не тільки до того, щоб технологічні процеси конкретних виробництв обмежувалися циклічністю, а і щоб циклічні процеси перебували у ланцюгу послідовності стадій виробництва, пов'язаних між собою чи комплексністю переробки сировини, чи її використанням та споживанням.

Порушення цього принципу призвело до утворення великої кількості відходів, які не включаються у природний колообіг речовин і змінюють властивості навколишніх екосистем у регіоні.

5. Принцип погодження ритмів виробничого споживання і природного відтворення. Динаміка біосфери має ритмічний характер. Принцип ритму – один із тих принципів, що властивий усьому Всесвітові.

Принцип погодження виробничого, споживчого і природного ритмів впливає з того, що будь-яка екосистема і кожен її компонент підпорядковується своєму часовому ритмові. Для того щоб екосистема зберігала рівновагу, необхідно, щоб результуючий вектор швидкості її внутрішніх процесів визначався найповільнішою її ланкою. Будь-який антропогенний вплив, який змушує котрусь частину циклу працювати швидше або повільніше, ніж працює вся система, призведе до порушення стабільності екосистеми.

6. Принцип пріоритетності екологічної оптимальності на довгострокову перспективу відносно економічної ефективності поточного

споживання. Динамічні природні процеси визначаються факторами як короткочасними, так і тривалої дії. Звідси впливає необхідність урахування їхнього перебігу і в поточній, і в перспективній виробничій та споживчій діяльності.

Слід пам'ятати, що у сфері споживання природного ресурсу всі негативні екологічні наслідки господарської діяльності незворотні. Особливо чітко незворотність життєвих процесів простежується в системах живих організмів. У таких системах В. І. Вернадським було встановлено асиметрію відповіді на збурення, на відміну від симетрії неживої матерії. Втрата того чи іншого генотипу невідновлювана, еволюційний процес відбувається за своїми законами, згідно з якими кожний живий організм є незамінним кільцем в еволюційному ланцюзі [7].

Тому дотримання принципів раціонального споживання і толерантного впливу доцільно в усіх екологічних нішах незалежно від ієрархічного рівня. Збереження глобальної соціально-екологічної рівноваги можливо лише за умови збереження рівноваги природних систем окремих регіонів і навпаки. Крім того, проблема раціонального споживання а не споживацтва ресурсу не може бути вирішена тільки в регіональних і навіть в загальнодержавних межах. Це – глобальна проблема, вона властива всій планеті.

Зростання споживацького антропогенного тиску на біосферу викликає зростання соціальної відповідальності споживання людини і зумовлює ще один принцип споживчого імперативу, який можна сформулювати таким чином. Ніякі соціально-виробничі цілі, пов'язані із надмірним споживанням ресурсу, не можуть ставитися суспільством вище, ніж екологічна повноцінність природно-соціальної ніші життєвого середовища. Цей імператив раціонального споживання ресурсів має стати одним із засадничих принципів формування нової системи цінностей, заснованої на розумінні сутності соціального прогресу як усебічного, гармонійного розвитку сутнісних сил особистості, сенсом життя якої стане перманентне досягнення більш високого рівня свого розвитку.

Таким чином, раціональне, соціально відповідальне споживання ресурсів має зайняти важливе місце на шляху відродження та розвитку України. Причому, суб'єкт управління суспільством не може обмежитись створенням системи відповідальності за споживання ресурсів лише у вигляді соціально-правових норм. Ці норми повинні бути сприйняті населенням як свої, породжені власними потребами самозбереження; вони повинні стати компонентом психологічної структури особистості. Цьому процесу в Україні мають сприяти державна й суспільна системи освіти та виховання.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bauman Z. *Consuming Life* / Z. Bauman — Cambridge.: Polity Press, 2007. — 166 p.
2. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж. Бодрийяр — М.: Рудомино, 2005. — 228 с.
3. Сінькевич О.В. Ідеологія суспільства споживання та масова культура: філософсько-культурологічний аналіз /О.В. Сінькевич — Одеса: Куприенко, 2012. — 109 с.
4. Хагуров Т. Человек потребляющий. Антропологическая девиантология массовой культуры / Т.Хагуров. — Saarbrucken: Lambert Academic Publishing, 2011. — 297 с.
5. Благов Ю.Е. Генезис концепции корпоративной социальной ответственности / Ю.Е. Благов // Вестник — М.: Прогресс. — 2009. — №2. — С.3-24.
6. Сахаев В. Г. Экономика природопользования и охрана окружающей среды / В.Г. Сахаев, Б.В. Щербицкий. — Одесса: Куприенко, 2012. — 239 с.
7. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера // Биосфера. — М.: Айрис Прес, 2007. — С. 51.

